

Կաթողիկոսական իշխանութիւն, մանաւանդ ազդեցիկ Տ. Ներսիսի վաշեէր անշուշտ զապահովութիւն յաղթանակի ցորչաւի ոչ էր տրէտ ի վարչականութեան եւ ոչ տկար ըստ ամենայնի ի գիւտնագիտութեան, ի վերայ այսր ամենայնի դժուարանայր յաղթել ջանից բաղմաթիւ կուսակցաց Կարապետ Եսայի զոյգ ընդ կեղծ-պաշտպանութեան կառավարութեան:

Բաղումք ի գործակալաց եւ ի պաշտօնէից եւ առաւել կարեւոր անդամք քննիչ Մասնաժողովոյ էին ի կողմն Կարապետի՝ թէեւ ոչ բացայայտ, զորոց ոչ տգիտանայր իսպառ Տ. Ներսէս Կաթողիկոս: Մանաւանդ զի յաճախ ստուարանայր քննութիւնն բժախնդրական խնդրովք, եւ հեռի յարդարութենէ եւ ի ճշմարտութենէ: Գիտէին մանաւանդ եւ զանցս եւ զարդիւնս Առաջնորդութեան Ներսիսի Կաթողիկոսի ի նմին իսկ վիճակի Թիֆլիզու զոյգ ընդ արդեանց Կաթողիկոսութեան, զհարաչար զեղծմունս, զյափշտակութիւնս, ըզճարտարահար կաշառակուլութիւնս, զվատնումն վիճակային եւ եկեղեցական եկամտից ընդ էջմիածնականաց՝ եւ այն յաճախ յօգուտ ի պէտս ազգականաց, սիրելեաց եւ հաճոյակատար բարեկամաց իւրոց, ոչ տալով եւ գտեղեկութիւնս անհրաժեշտս եւ զհաշիւս Սինօքի էջմիածնի, թեմական Ատենի եւ ոչ այլ ումեք, եւ այսպէս կորչէին եւ կորեան մեծագումար դրամք եւ եկամուտք Ս. էջմիածնի, վիճակին եւ եկեղեցեաց, ոմանց կտակաց եւ այլոց՝ ոչ ցուցեալ զհաշիւս եթէ յո՛ր կամ որպիսի՛ պէտս ուղղեցան կամ շտայլեցան: Թողցուք յիշել զփոխանցումն եկեղեցական կալուածոց եւ գիւղօրէից յանուանրս ազգականաց ընդ հնարովի պատրուակօք:

Գիտեր քաջ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան զայս ամենայն, եւ առանց ըմբռնելոյ զիսկական նպատակ եւ զհեռատեսութիւն պատրուակեալ (ընդդէմ ռուսական կառավարական պաշտպանութեան, զորպիսիս վաշեէր երբեմն եւ ինքն Ներսէս մինչեւ էանց Ս. էջմիածին ընդ Նահանգին Արարատեան ընդ իշխանութեան ռուսաց), առթիւ իւրք տայ կարծիս ինձ ըստ արդարութեան եւ ըստ համոզման իւրոյ ի պատասխանի Ներսիսի: Յորմէ խոժոռեալ Ներսիսի՝ տեսեալ զի ի պաշտպանութիւն Կարապետ Եսայի՝ գիմեն բանք վարդապետին Շահնազարեան, անմիջապէս յանդիմանէ զնա ասելով. «Կարապետ վարդապետ, բերնիցդ ախ ի հոտում» (հոտի ախ ի բերանոյ քումմէ), եւ Շահնազարեան անդէն յանդգնի յաւելլուլ զպատասխանի, թէ «վեհափառ Տէր, Ձեր բերնից էլ ախտոր է հոտում»: Եւ գիտացեալ զբարկութիւն եւ զվրէժխնդրական բարս Ներսիսի, ի նմին գիշերի ի գաղտնի եւ եւ փախեալ Կարապետ վարդապետ Շահնազարեան ի Տըփ-

խեաց անցեալ ընդ Բամբակաձոր եւ ընդ Աղեքսանդրապօլ (Գիւմրիւ) ի սահմանս Թուրքիոյ, թէպէտ եւ Տ. Ներսէս Կաթողիկոսս փութացաւ գրել Պատրիարք-Եպիսկոպոսի Կ. Պօլսոյ եւ պահանջեաց վերագարձուցանել առ ինքն զՇահնազարեան, այլ ի նանիւր: Խոյս ետ Շահնազարեան եւ էանց յԵպիսկոպոս եւ անդի յԵւրոպա ըստ խորհրդոց բարեկամաց իւրոց: Թողումք այլում պատեհ առթի զանցս Կարապետի որ ի Կ. Պօլիս:

Հարկ է յաւելուլ խոստովանել, զի ոչ սակաւ էին մեղապարտութիւնք Կարապետի, մանաւանդ ի գործս դաղթականութեան Հայոց ի Կարնոյ եւ ի շրջակայից, ի յափշտակութիւնս արծաթեղինաց, զգեստուց, դրամոց, ձեռագիր մատենից վանօրէից եւ եկեղեցեաց առթիւ դաղթականութեան, սակս կուրսմիտ եւ անհեռատես ծառայութեանցն ի նպաստ ռուսաց, յորպիսիս ոչ արդարանայր եւ Ներսէս մանաւանդ առաւել ծանրանային պատասխանատուութիւնք եւ դատապարտութիւնք, եթէ արեցուք ի քննութիւն, ի բաղդատութիւն եւ ի մէլի, սակայն ոչ էին ծանրակշիռ եւ նշանաւոր ամբաստանութիւն ըստ նորոգ քննութեանդ, եւ ոչ վայելէր Կաթողիկոսի հետեւել ամօթարեւր վրէժխնդրութեանց եւ ապարդիւն ժամաւաճառութեանց՝ բարձի թողի արարեալ զկենսական խնդիրս եւ զպէտս Եկեղեցւոյ եւ Ազգի: Ըստ այսմ ասպ տարբեր էին եւ օտարոտի առիթք վրէժխնդրութեան Ներսիսի, որպէս տեսցի ի ստորեւ:

Յաւուրս Կաթողիկոսութեան Տ. Եփրեմայ եւ Առաջնորդութեան Կարապետ Եպ. —ի ի Կարին, յորժամ էր Ներսէս Եպիսկոպոս ի թեմակայութեան Վրաստանի եւ Իմէրէթի (Թիֆլիզ), պատճառեալ Ներսիսի զնորոգութիւնս Էջմիածնական կայուածոց որ ի Տփլիս, խնդրէ հասուցանել ինքեան զԷջմիածնական զարդիւնս եւ զդրամս որ ի Կարնոյ եւ ի շրջակայից: Որում պատասխանէ Կարապետ Եպիսկոպոս եւ խնդրէ զհրաման—կոնդակ կամ զգիր Վեհ. Հայրապետի առ ի հասուցանել ինքեան Ներսիսի զպահանջեալ դրամս: Եւ այսպիս մնայ ապարդիւն թուղթ Ներսիսի:

Դարձեալ, Ներսէս ի կաթողիկոսանալ իւրում, յորժամ հաւաքեալ էին Եպիսկոպոսունք, թեմակայք, ընդ որս եւ Կարապետ Եպիսկոպոս, առթիւ կաթողիկոսական օծման (°), Ներսէս յայտնէ զիղձ եւ զնպատակ իւր առ ի մերարանալ զաւերակ առուս Տալմայի ի պէտս ռոգզման մեծատարած հողոցն ամայի մնացելոց ի Վաղարշապատ զեղջ ի հարաւային կողմ եւ հանդէպ Ս. Հռիփսիմեանց վանուց՝ չուրջ դարօտատեղեօք, մինչեւ ցոահմանս Խանգարած եկեղեցի անուանեալ վանուց Ս. Լուսաւորիչի աւերակ մնացելոց ի դարուց հետէ: Տարածու-

Թիւն ամայի հողոց հասանէ ց400 խալուարաչափ: Եթէ նորոգէր Տալմա առու առեալ զջուր ի Հրազդան գետոյ, ի սահմանս եւ մերձ Երեւանայ՝ ըստ հնոյն ոչ միայն ոռոգանէր զհողսդ եւ արդիւնաւորէր յոյժ, այլեւ նպաստէր այգեաց եւ այլոց պիտոյից Ս. Էջմիածնի: Միանգամայն դիւրագոյն էր յանժամ յաղթել կառավարական նենգամբտութեանց եւ թելադրութեանց որոց ունկնդրէին մահմէտական-պարսիկ բնակիչք սակաւաթիւք եղեալքն ի շէնս ճանապարհաւ Տալմայի եւ ի մերձաւորագոյն յեղերս Հրազդան գետոյ (Չանդի):

Կարապետ Եպ. ինդրէ ի Ներսիսէ յանձնել ինքեան զնորոգութիւն Տալմայի եւ զվերահաստատութիւն առուի ի շինել սեփական արդեամբ իւրով առանց պահանջելոյ զդանկ մի անգամ ի Մայր Աթոռոյ: Իսկ Ներսէս Կաթողիկոս պահանջէ յանձնել ինքեան զդրամս համաձայն գնահատութեան մասնագիտաց արուեստաւորաց եւ ինքն տացէ շինել: Եւ Կարապետ մերժէ քաղաքավարութեամբ իմն, գիտացեալ քաջ, զի Ներսէս ունէր վատնել յայլ պէտս, հնարեալ զայլ եւ այլ առիթս:

Յաւել ի վերայ այսպիսեաց անձից եւ զինդիրս կուսակցականս ըստ անցելոց եւ ըստ նորոց յընտրութիւնս եւ ի գործս Կաթողիկոսաց, ընդ անձնական կրից, որք բաւական լիցին այլեւս մեկնել զառիթս եւ զողի պատրուակեալ նախանձախնդրութեան եւ ուղղամբտութեան Ներսիսի:

Ասասցուք ի փակագծի: Ուր ուրեմն յաջողեցաւ Ներսիսի տապալել զԿարապետ՝ արդարեւ գործ մեծ՝ բարձիթողի արարեալ զկենսական շահս Ազգի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, միանգամայն Մայր Աթոռոյ, գողցես համաձայն դիւանագիտական խարդաւանութեանց իշխան Վորոնցովի եւ կնոջ նորա: Սակայն կամիմք համառօտել զբանքս մեր, թէպէտ բազում են այսպիսի անցք եւ գործք Ներսիսի արժանիք հետադատութեանց, քննութեանց եւ դատաւարտութեան, եւ մեք ոչ կամիմք ընդհատել ընդ երկար զշար պատմութեանս:

Մինչ այս, մինչ այն ետես Վեհ. Տ. Ներսէս Կաթողիկոս, զի երկարաձգի գործ քննութեանդ, եւ սպասեալ մնացին երկոքին եւ պիտկոպոսացուք, Գէորգ ի Պրուսայէ եւ Դաւիթ ի Ս. Երուսաղէմէ, որ յախուռն բանիւք պահանջէր զվճռական պատասխանի, խոստացաւ սոցա փութալ երթալ ի Ս. Էջմիածին, եւ յետ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան վերադառնալ ի նորոյ ի Թիֆլիզ, եւ շարունակել զքննութիւն եւ զգատ Կարապետ Եպիսկոպոսի:

Գէորգ հաւասարապէս էր սիրելի Ներսիսի եւ Կարապետի, ընդ որս տեսակցէր յաճախ: Իսկ Ներսէս յաւելեալ օր աւուր զհամարում

իւր եւ զվստահութիւն, յաւուր միում ասէ պարզապէս, եթէ «հակա-
ռակ գայթակղեցուցիչ թղթոց Մատթէոս Պատրիարք-Եպիսկոպոսի
Կ. Պօլսոյ՝ հաւանեալ եմ յոյժ ընդ վարս, ընդ բարս, ընդ խոհեմու-
թիւն եւ ընդ փորձառութիւն քո»։ Մերթ Գէորգ անպատրուակ իմն
բանիւր պարզէր զկարծիս իւր ըստ խնդրոց ոմանց առ Ներսէս, որ եւ
հաւանէր։ Օրինակ իմն։

Գիտացեալ եւ հետազօտեալ Գէորգայ, զի հայք ստիպեալ են դը-
նոյ առնուլ ի ոռս արտօնատէր-կապալառուէ զմոմս ի պէտս եկեղե-
ցեաց, մինչ պարտ էր Հայոց ինքնին պատրաստել զմոմս ի շահս եկե-
ղեցեաց իւրեանց, որպէս առնեն եւ ազատ են Հայք ի Թուրքիա, ա-
ռաջարկէ Ներսիսի արդիւնաւորել զայս խնդիր յօգուտ եկեղեցեաց
Հայոց։ Հաւանի Ներսէս, եւ պատուիրէ Գէորգայ ասել զայս բան ի
ներկայութեան իշխան Վորոնցովի, որպէս եւ ասէ, յաւուր միում
տարեալ ընդ իւր գիտորդ առ Վորոնցով։ Եւ յետ ոչ բազում ժամանա-
կաց յաջողի Ներսիսի կարգադրել զայս խնդիր՝ հաստատեալ զհայ-
կական մենաւաճառ մոմի յատուկ վասն եկեղեցեաց Հայոց ի Կոյ-
կասեան սահմանս, որ շարունակէ մինչեւ ցայսօր եւ ասպհովէ զոչ
սակաւ շահս ի պէտս թեմօրէից եւ եկեղեցեաց Հայոց։

Միանգամ Ներսէս ի տեսակցել իւրում ընդ Գէորգայ առթիւ ի-
ւիք, պարծի, զի ինքն է՝ այքը ճէմաաք փաթրիքի, կարծելով զի Այ-
քը ճէմաաք նշանակէր զվեց ազգ։ Գէորգ բացատրէ նմա, զի ոչ
պատուաբեր է տիտղոսդ, որ նշանակէ զվեց ժողովուրդ կամ զտնա-
խումբ (օտալար), եւ պատմութիւնն պարզէ զխնդիրդ, զի Յովակիմ
Եպ. Պրուսայոյ՝ յաւուրս Թագաւորութեան Օսմ. Ֆէթիհ Սուլթան
Մէհմէմէտի յառնուլ նորա զմայրաքաղաքն Կ. Պօլիս եւ ի փոխադր-
ելն անդր զգահն կայսերական, ըստ հրամանի նորա տեղափոխի ի
Պրուսայէ ի Կ. Պօլիս տարեալ ընդ իւր զվեց տունս Հայոց, որք ոչ
էին իսկապէս տունք, այլ օտալար անուամբ խաւք իրրեւ զվանս
բաղկացեալ ի բազում սենեկաց յաճուկ միայարկից, յորս բնակէին
ըստ հնոյ սովորութեան բազում բնտանիք, որոց թիւ անցանէր յա-
ճախ առաւել քան զիստուն, որպէս եւ վեց տունք ըստ անուանց այլա-
ճեւ տանց իւրեանց որ ի կողմն Մուրատիէի Պրուսայոյ՝ հիմնեն բո-
նոյնչափ տունս ՕՏՍՒԱՐ (սենեակք) անուամբ, եւ ի վերայ նոցա
կարգէ Սուլթան Մէհմէմէտ ի բաթրիք - Պատրիարք գեովակիմ Եպ.
գոթրեյին իւր ի հակակշիռ Յունական Պատրիարքին։

Սթափեալ Ներսիսի ի բանիցդ Գէորգայ, փութայ մերժել եւ ա-
տել զտիտղոսդ։

Արդ՝ Ներսէս հաւանեալ յաւետ ընդ խոհեմութիւն Գէորգայ ջա-

նաւր սիրաշահել եւ միւլթարել զսա, այցելէր երբեմն ի սենեակ սորա, յաճախ տանէր ընդ իւր կառօքն կաթուղիկոսական ի շրջելն եւ յայցելելն այսր անդր, սակայն կամեցաւ այլեւս փութալ վերադարձուցանել զնա եւ զընկերն եպիսկոպոսացու: Վասն որոյ սկսաւ տեսանել ըզպատրաստութիւնս կարեւորս առ ի լինել ուղւոյ:

Համաձայն հրամանի Նորին Վեհափառութեան եւ Հայրապետի եկեալ հասեալ էին մեծադիր-ուղեւորական կառօքն կաթուղիկոսական հանդերձ վեցիւք կառաձիւղք եւ այլովք երկվարօք եւ բեռնակիւօք ի Ս. Էջմիածնէ, ունելով եւ զյատուկ կառապանս եւ զձիապահս: Ս. Հայրապետ առանց պահանջելոյ զձիս կառաց յարժուակաւ սուրիանդակութեանց եւ ի պաշտօնական իջեւանաց (ստանցիա), Էջմիածնական միջոցօք եւ ի ճանապարհ ըստ պատշաճի ի 24ն Յունիսի (1848), առեալ ի կառս իւր զԳէորդ վարդապետ զսիրելին իւր նորածանօթ, զբաղելով ընդ նմա ի շահեկան խօսակցութիւնս եւ ի զրոյցս զճանապարհացն: Հարկ է յաւելուլ, զի Հայք գլուղօրէից գտանելոց զճանապարհաւ ընդ որ անցանէր Վեհ. Հայրապետ, սկսեալ ի Տփլիսեաց, դանխեալ զձորն եւ զգոռարանց լեռն Տէլիմանու, մինչեւ ցՍ. Էջմիածին, հանդերձ գործակալովք եւ եկեղեցականօք փութացին դիմաւորել ըստ սովորութեանն կարգի Սրբութեան Նորին ըստ արժանւոյն, ուղեկցեալ ըստ իւրաքանչիւր սահմանս:

Յետ անցանելոյ զլեռն Տէլիմանու, որոյ յարեւելեան-հարաւային կողմն է լճակն Գեղամայ եւ անապատն Սեւանայ, հասեալ Վեհ. Հայրապետի հանդերձ իւրայնովք ի 26ն ամսոյ, եմուտ հանդիսիւ յանապատն եւ գիշերեաց անդ:

Էին յայնժամ յանապատիդ հռչակաւորի վեղարակիրք առաւելքան զ15 ընդ վանահօր, եւ խառն Միւրանք եւ աշխատաւորք առաւելքան զ30, եւ ծառայէին եւ պաշտէին ըստ հնոյ կարգին զպարտս իւրեանց, այլ տկարանային քարողել եւ հովուել զժողովուրդ շրջակայից իւրեանց (Գեղարքունոյ), թէպէտ ոչ մոռանային պահանջել եւ մթերել զհոգեւոր եկամուտս իւրեանց եւ զպտղիս: Թուի մեզ, զի էր յայնժամ գոտութիւն ինչ յանապատի, որ առթէ զհայրոյթ Նորին Սրբութեան, միանգամայն արտառանէ ի կարգի բանից իւրոց եւ զայս իրրեւ յանդիմանական, եթէ «բարօք էր զի եթէ ուտէիք զմիս չորքոտանոյ քան զմիս մարդոյ»: – Ունի անապատդ հանդէպ իւր յեղերս լճակի զհայարնակ գիւղ մի սեփական Գումանոց անուն: Ի յաջորդ աւուր շարունակեաց Վեհ. Հայրապետ զճանապարհ իւր եւ ի 28րդ աւուր ամսեան եմուտ հանդիսիւ մեծաւ ի քա-

դաքն երեւան, գիշերեաց ընդ Գէորգայ հիւրասիրեալ ի տան Սիմէօն Սուլթանի (Գեղամեան) :

էր 1 Յուլիսի, Վեհ. Հայրապետ եհաս եւ եմուտ ի Ս. Էջմիածին ըստ սովորական կարգի եւ թափօրով եկեղեցականաւ :

Յոն ամսոյն սկսաւ ջերմել Գէորգ վարդապետ, որպէս ջերմէին Պետրոս վարդապետ եւ սպասաւոր իւր : Զոր լուեալ Ս. Կաթողիկոսի՝ փութայ ի 11 Յուլիսի, ի Կիւրակէի ի բարիկենդանի պահուց Վարդապետի, ձեռնադրել զԳէորգ եւ զԴաւիթ Կարնեցի՝ միաբան Ս. Երուսաղէմի - զվարդապետս Նախիկոպոս համաձայն կանոնի եւ արարողութեանց Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ :

Միանգամայն յորդորէ զԳէորգ նորապսակ Նախիկոպոս եւ զԴաւիթ Նախիկոպոս, որ ազատ մնայր ի ջերմախտէ, փութալ ելանել յուղի եւ օգափոխութեամբ ազատել ի հիւանդութեանց, ըստ որում էր տակաւին օդ էջմիածնի տապալին եւ ծանր յոյժ յամառայնի :

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

ՅԱՂԱՔՍ ՄԵԿՆԵԼՈՅ ԳԷՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Ի Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԷ
ԵՒ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼՈՅ Ի ՊՐՈՒՍԱ.

Համաձայն յորդորանաց Տ. Ներսէս Կաթողիկոսի, եւ առանց մատուցանելոյ զառաջին Ս. Պատարագ եպիսկոպոսական ի Ս. Սեղանոջ Իջման, դժուարութեամբ իմն նստաւ Գէորգ Եպ. յերկար եւ մեկնեցաւ ի Ս. Էջմիածնէ ի 14ն ամսոյ, եւ դանդաղ գնացիւ զասանէ եւ մնայ յՕշական գեղջ Հայրապետանցի, որ իբր 1-1½ ժամաւ հեռի գտանի ի Ս. Էջմիածնէ ընդ հիւսիս-արեւելս :

Ի յաջորդ աւուրն գիշերէ յԱշտարակ գեղջ, որ հեռի է յՕշականէ իբր միով ժամաւ :

Այսպիսի գնացիւք տակաւ առ տակաւ հատեալ զուղին, անցեալ ընդ Ապարան գաւառակ օգասուն յարեւելեան ստորոտս Արագածու, ի 18ն Յուլիսի հասանէ յԱղեքսանդրապօլ - Գիւմրի քաղաք ի ներքին Շիրակի : Կացեալ յԱռաջնորդարանի զաւուրս ինչ տայ դարմանել զանձն, որ տկարացեալ եւ թուլացեալ էր յոյժ : Սիրական Աղայն ոչ մոռանայ զԳէորգ Եպ. :

Ոգի առեալ դոյզն ինչ, ի 28ն Յուլիսի մեկնի եւ ուղւոյ լինի եւ անտի շարունակէ զճանապարհ իւր հանդարտ իմն ուղեգնացութեամբ սակա տկարութեան անձին, որ տակաւ բարեփոխէր :

Անցեալ Գէորգ Եպ. - ի ընդ Ախուրեան գետ եւ գիշերեալ ի բազում գիւղօրայս սկսեալ յարեւմտեան սահմանաց Կարուց, եհաս ի Կարին,

յորմէ ի Բաբերդ, եւ անդի ի Տրապիզոն ի 22ն Օգոստոսի, եմուտ անդ ի Մաքրանոց (քարանձին) :

Աւարտեալ զպայմանաժամ մաքրանոցական, եւ յետ վաճառելոյ ղերիվար իւր եւ զաւելորդ կազմածս ուղեւորականս, ի՞նչ Սեպտեմբերի նստաւ ի շոգենաւ, եհաս ի Կ. Պօլիս յՑն ամսոյ, եւ գնաց ի տուն իւր առ ի հանդիստ առնուլ զաւուրս ինչ, ոչ մոռացեալ զպաշտօնական պարտաւորութիւնս հանդէպ Պատրիարքարանի եւ բարեկամացն :

Յաւուրս յայտոսիկ ծանրացեալ էին դժգոհութիւնք եւ ամբաստանութիւնք զՄատթէոս Եպ. — Պատրիարքէ, եւ Ամիրայք եւ երեւելի ազգայինք յորդորէին զնա առ ի հրաժարել ի պատրիարքութենէ, որոպէս եւ ի 12ն սեպտեմբերի, գնացեալ յատկապէս առ Մատթէոս խնդրեցին զհրաժարական նորա, որ մերժեաց, միանգամայն ջան կալաւ յուզել զխռովութիւնս եւ զերկպառակութիւնս, մինչեւ եկն պաշտօնական ոմն ի Բ. Դրանէ Օսմ. Կայսերական Կառավարութեան, պահանջեաց եւ ընկալաւ յետս զնշանն պատրիարքական, եւ այսպէս հրաժարեցուցին զնա ի պատրիարքութենէ ի 16ն սեպտեմբեր ամսոյ :

Ի նմին աւուր եկին պարազլուխ ամիրայք եւ գլխաւորք Ազգի առ Գէորդ Եպ.՝ կամեցեալ ընտրել եւ նստուցանել զնա ի պատրիարքութիւն, որոց ետ սա զպատասխանի բացասական, մինչեւ շարժել ըզպարմանս նոցա եւ զայրոյթ : Իսկ յամսեան Հոկտեմբերի ընտրեցաւ ի նորոյ Յակոբոս Արքեպիսկոպոս Առաջնորդ Ամասիու — Մարտոնանու ի Պատրիարք, յամսեանն Նոյեմբերի եհաս ի Կ. Պօլիս եւ ստանձեաց զպաշտօն պատրիարքութեան ըստ սովորական կարգի :

Կազդուրեալ ոչ սակաւ Գէորդ Եպ. կամեցաւ ոչ սակաւ մնալ ի Կ. Պօլիս, ի 28ն Սեպտեմբերի մեկնի եւ աստի, ուղեկցութեամբ հրաւիրական եկելոց ի Պրուսայէ, գիշերէ ի Կէմէլճիկ յունական գիւղաքաղաք-նաւահանգստի, եւ ի յաջորդ աւուրն ուղղէ զուղին ի Պրուսա :

Խնդացեալ եւ ոգեւորեալ Հայոց Պրուսայու, դիմէին ընդ առաջ նորապսակ թեմակալ Առաջնորդի իւրեանց, բազումք եկեալ էին ի Կէմէլճիկ, որք ստուարացեալ էին յԱթըճըլար, բազումք հետիոտս եկեալ : Անդ եղեալ էին զվրանս, եւ հանդիստ էառ Գէորդ Եպ., վայելեալ եւ զպատրաստութիւնս ինչ ըստ սովորութեան Պրուսացւոց :

Մեկնեալ եւ անդի ուղեկցութեամբ ոմանց քահանայից, իշխանապետաց եւ իշխանաց ազգայնոց ընդ բազմութեամբ համակիր եւ եռանդալիւր ժողովրդեան Հայոց, եմուտ ի քաղաքն Պրուսա : Էին ընդ Հայոց եւ ոմանք նշանաւոր անձանց օտարազգեաց, որք սիրէին եւ պատուէին զԳէորդ : Ի մերձեալ ի սահմանս Եկեղեցւոյ ի Սէք-Պաշը

Թաղի՝ մտեալ ի տուն ուրումն իշխանապետի, զգեստաւորեցաւ Ս. Գէորգ, եւ այսպէս կանգնեալ ի գլուխ մեծահանդէս Թափօրի եկեղեցականի՝ ընդ ամպիտլանեալ՝ ի ձայն երգոց յառաջեաց եւ եմուտ ի Ս. Աստուածածին եկեղեցի, որ զարդարեալ պանծայր լուսավառ ընդ գալուստ փեսայի իւրոյ:

Անդ էր տեսանել զբազմութիւն Հայոց ի փողոցս, ի տունս, յանցս եւ ի մէջ եկեղեցւոյ, որք արտասուելից բարձեալ զաղաղակս հրճուելիցս գոչէին զկեցցէս և թնդացուցանէին զօղս: Եռայր ժողովուրդ մեծաւ իմն ոգեւորութեամբ, եւ գոգցես իւր երկամեայ կարօտութիւնն մղէր զնոսա ի չափազանցութիւնս ի համակրական ցոյցս:

Յետ Ուրախ եղէ սաղմոսի ի մէջ եկեղեցւոյ, փոխադարձ արտասուօք լցեալ՝ դարձաւ Գէորգ Եպ. առ ժողովուրդ, օրհնեաց զամենեւին զեկեղեցականս եւ զաշխարհականս, զմեծն եւ զփոքրն, զարս եւ զկանայս, փոխանակեաց ամենեցուն զսէր եւ զչնորհակալութիւն: Եւ խոստացեալ ի յառաջակայ Կիւրակէի խօսել ընդ երկար, թէպէտ ունէր խօսել դարձեալ ոչ աւելի քան զքսան վայրկեան կամ զկէս ժամ՝ համաձայն սովորութեան իւրում, ասաց զպաշտամբիչն, զՀայր մեր, եւ տալով զաջ իւր կարօտակէզ խոռնեբամ ժողովրդեան՝ որչափ լինէր հնարաւոր, եւ յԱռաջնորդարան հանդիսիւ: Եւ անդ տեսակցեալ սակաւ ինչ, օրհնեաց զներկայս եւ արձակեաց ի խաղաղութիւն:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

ՅԱՂԱԳՍ ԶԵՌՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆՑ ՈՄԱՆՑ ԵՒ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԵԱՆՑ
ԳԵՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Աւարտեալ սորա զքաղաքավարական եւ զպաշտօնական այցելութիւնս առ կուսակալ փաշայ, առ թեմակալ Յունաց, առ Քահանայապետ-Ազգապետ Հրէից, առ գլխաւոր աւագանի Օսմանեան եւ առ հիւպատոս Անգղիական, Գաղղիական, Աւստրիական եւ Պարսկական (Սարգիս աղայ Պարոնեան) եւ այլն, փոխադարձաբար, ձեռն ի դորձարկ ոգեւորութեամբ մեծաւ, հետեւեցաւ ի նորոյ պայծառութեան եկեղեցաց, բարեկարգութեան դպրոցաց, հաւատարիմ եւ պարտաճանաչ պաշտօնակատարութեան քահանայից, ի պահպանութիւն օրինաց եւ կանոնից, ի բարձումն զեղծմանց եւ շռայլութեանց, յարգար բաշխումն արքունական տրոց, ի կանոնաւորութիւն ազգային վարչական ժողովոց, հոգաբարձութեանց եւ խորհրդոց, հիւանդանոցի, ի նորոք յաւելումն եւ ի հաստատութիւն ոմանց կանոնաց ըստ նշանատուութեան եւ հարսանեաց, ըստ տօնախմբութեանց եւ ըստ շնորհաւորութեանց:

Յերկարամեայ բացակայութեան սորա խանդարեալ էր բազում ինչ եւ յաւելեալ էին արդար դժգոհութիւնք ժողովրդեանն բարեպաշտի :

Նախ՝ լրացոյց զսակասեալ անդամս երկուց ժողովոց՝ իշխանապետաց եւ իշխանաց, հոգաբարձութեանց դպրոցաց, աղքատաց եւ հիւանդանոցի, եւ հաստատեաց ըստ տեղական սովորութեան զնոր եկեղեցականս (նախ քան զհաստատութիւն թաղական խորհրդոց ըստ ներկայ Ազգ. Սահմանադրութեան) :

Վերահաստատեաց զկանոնս եւ զկարգադրութիւնս որ զդպրոցաց յաւելեալ ընդ Գաղղիարէնի, զուսմունս ազգային պատմութեան եւ աշխարհագրութեան՝ որչափ ներէին միջոցք, յաւելեալ զնոր ձեռնհաս ուսուցիչս ի Կ Պօլսոյ : Հետեւեցաւ արդիւնաւորութեան երաժշտութեան եւ ներդաշնակ երգեցողութեանց յեկեղեցւոյ : Յաճախեալ յայցելութիւնս դպրոցաց, հսկէր դասուց, բարեկարգութեան, պարկեշտութեան եւ բարի վարուց մանկանց, կրօնադիտութեան, եւ հաւատարիմ եւ արդիւնաւոր պաշտօնավարութեան պաշտօնէից : Հետեւէր ուշադիր հայախօսութեան թուրքախօս մանկանց երկուց սեռից՝ հաստատեալ եւ ձոխացուցեալ զըրուցատրական կրթութիւնս :

Համաձայն սովորութեան Միջագեղջ Կ. Պօլսոյ շարունակելոյ ի Նեփտառիմեան դպրոցէ Ալֆատաւացի հաստատելոյ ի բարեյիշատակ ձանիկ Ամիրայէ Փափագեան յաւել եւ հաստատեաց եւ ի Պրուսա, եւ ըստ այսմ յերեկոյս ճրագալուցաց Ս. Ծննդեան եւ Զատիկ՝ մանկունք դպրոցականք ընթեռնուն զգիրս մարգարէականս՝ փոխ ի փոխ եւ կոյս առ կոյս՝ արականք կացեալ յաջակողմն բեմի, եւ իզականք ի ձախակողմն, ընդ որ ուրախ եղէ ժողովուրդ յոյժ եւ խուռներամ յաճախեաց ի Ս. եկեղեցի, մինչ յառաջագոյն դային սակաւաթիւ անձինք յերեկոյեան ժամերգութեան եւ ի Ս. Պատարագ ի Ճրագալուցս յեկեղեցիս : Հաստատեաց դարձեալ, զի ի տօնի Սրբոց Հռիփսիմեանց եւ Գայեանեանց կատարեն դպրոցական օրիորդք եւ եթ զժամերգութիւնըս ընդ Քահանայից եւ ընդ հասակաւոր դպրաց եթէ յերեկոյեան Նախատօնակք եւ եթէ յառաւօտու մինչեւ ցվերջ Ս. Պատարագի : Մոմակալք եւ փոխապագք լինէին յարականաց : Եւ այսու փառաւորէին եւ զտօնախմբութիւն Ս. Հռիփսիմեանց Դպրոցի օրիորդաց : Միանգամայն ընդ ժողովուրդ, մանաւանդ իզական սեռն զս. եկեղեցի :

Կանոնադրեաց եւ ընդարձակեաց զհրահանգս, զի երկսեռ մանկունք յետ ճաշու պարապեսցին ի զբօսանս իբր ժամ մի՝ արականք ի պարտիզի որ առաջի Պօղոսեան Դպրոցի եւ իզականք ի ներքին բացօթեայ բակի օրիորդաց դպրոցի որ ի յետսակողմն եւ կից եկեղեցւոյ :

Յաւել հաստատել զնոր եւ զընդարձակ զմատենադարան ի վարժա-
րանի :

Հաստատեաց, զի հասակաւորքն դպիրք ուսցեն զշարականս ի
դասաւորէ (ի Պետրոս շարականագէտ եւ քաղցրաձայն վարժապետէ
Քեահեան Պրուսացւոյ), և այնպէս երգեսցեն յեկեղեցւոյ կա-
նոնաւորապէս եւ ներդաշնակաբար : Էին ի Պրուսա եւ այլ շարականա-
գէտք ոմանք քաղձրաձայնք եթէ յերեւելեաց եւ եթէ յարհեստաւո-
րաց, հրաւիրեաց եւ զնոսա յերգեցողութիւնս ի Կիւրակէս եւ ի հան-
դիսաւոր աւուրս :

Ետ գրգիւռ եւ նախանձ բարի եկեղեցւանաց, զի ջան կալցին ոչ
եթէ ի հաւասարակշռել միայն զեկամօտս եկեղեցւոյ՝ յետ վճարե-
լոց զպայմանեալ բաժինս ի պէտս եւ ի կառավարութիւն Դպրոցաց,
այլեւ յաւելուլ գէթ զարդիւնաբեր զմի կալուած եւ զյիշատակ ի լըր-
ման քառամեայ պաշտօնավարութեանցն : Յորում յաջողեցաւ յաճախ :

Յորդորեաց եւ ոգեւորեաց զժողովուրդ յաճախել ի կտակարա-
րութիւնս ի պէտս եւ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ, Դպրոցաց և Հի-
ւանդանոցի :

Հետեւեցաւ հաստատել, զի ազգային բաղանիք լիցի նապմ բաշա
համամբ անուանեալ կալուածն Եկեղեցւոյ, որ գտանէր ի համանուն
Թաղի յայնկոյս ի ձախակողմն ձորոյ Կեօք-տէրի, ի կողմն որոյ
սակաւաթիւ էին բնակարանք եւ բնակիչք հայոց, եւ էին դժուարու-
թիւնք երթեկեկութեանց հայոց յայսկուսէ ձորոյն եւ ի վերին Թա-
ղից՝ անցեալ ընդ շուկայն Սէքպաշի կամ Ըրդանդը-Քեօքբիւսի, յո-
րըս էին կամուրջք քարուկրեայ, վերջինն կամարակապ ունէր միան-
գամայն զքարուկրեայ խանութս յերկուս յեղերս ի վերայ ձորոյն-ձո-
րահայեաց՝ եւ ի ձախակողմեան ոտին մառան ընդարձակ ի պէտս
շուքուր մէյիսանէ անուանեալ մեծի գինետան :

Սովորութիւն է ի Պրուսա, զի զառաջին շարս երկուս վերնատան
կանանց՝ որոշեալ ի քառակուսի կանդունս՝ վաճառեն եկեղեցւանք,
եւ որ զնոյ առնուն՝ Թողուն ի ժառանգութիւն իւրացւոցն յետ մահ-
ուան իւրեանց առանց սահմանափակ պայմանի : Եւ աստի ծնանին
յաճախ ի կանայս, նաեւ ի ժառանգակիցս վէճք, կռիւք, աղակալք
և կռիահարութիւնք անգամ՝ մինչեւ առիթ լինել խանդարման յա-
ճախ ժամերգութեանց : Լսէին բազմիցս Առաջնորդք եւ Ժողովք ազ-
գային զգատս նոցա :

Եւ սոյն այս խնդիր յաւէտ էր քար գայքակղութեան, միանգա-
մայն առիթ գժտութեանց ընդ մէջ Առաջնորդաց եւ իշխանաց հան-
գերձ սարօքն :

Գէորդ Եպ. ջան կալաւ նախ բառնալ իսպառ զմենավաճառ սովորութեանդ եկեղեցւոյ՝ զչարժառիթն յաճախադէպ գծտութեանց եւ հակառակութեանց, եւ ազատ թողուլ զկանայս կանգնել խաղաղութեամբ ի վերնատան ուր եւ կամիցեն:

Հուսկ ուրեմն առաջարկեաց, զի սեփականութիւն տեղեաց լիցին ցկեանս որք գնոյ առնուն, եւ յետ վախճանի սոցա մնացեն տեղիք յազատ վայելումն հասարակաց, բաղխեցաւ եւ այս հակառակութեան եւ խոչընդոտից: Վասն որոյ եթող առժամս զայս ձեռնարկ՝ արգելեալ այլեւս զվաճառումն տեղեաց կամ զիօխանցումն:

Վերհաստատեաց առաւել ընդարձակ զկանոնս նշանադրութեան եւ հարսանեաց, ի չորս կարգս վճարմանց որոշեալ, խստիւ պատուիրեալ եւ արգելեալ ի զեխութեանց եւ ի շռայլութեանց զժողովուրդ, որք հեծէին յաճախ ընդ պարտուք յերեսաց հարսանեաց: Գոգցես Եօթնեակս ինչ տեւէին հարսանիք՝ միով Եօթնեակաւ յառաջ սկսեալ, հանդերձ նուագարանօք եւ կերակրովք եւ այլն: Սահմանեաց՝ զերիս աւուրս առնել զհարսանիս սկսեալ յերեկոյէ շաբաթու մինչեւ ցերեկոյ երկուշաբթի աւուր յորում միջոցի եւ յաւուր էր ըստ տեղւոյն սովորութեան առնելոյ զքազվերուստ, ոմանք առնէին ի միջօրէի, որպէսզի քահանայք ժամանեսցեն եւ այլոց, եւ մի՛ լիցին զժգոհութիւնք:

Արգելեաց խստիւ եւ զարբեցութիւնս որ ի հարսանիս, ի տօնաւորմբութիւնս եւ ի շնորհաւորութիւնս Ս. Ծննդեան եւ Ս. Յարութեան, յորս յաճախէին դէպք անախորժելիք, խռովութիւնք եւ դժգոհութիւնք ի տունս եւ յընտանիս: Առաւել եղեւ նախանձախնդիր ի կրթութիւն քահանայից, որոց պատուիրէր յաճախ եւ խոհեմութեամբ հետեւ անթերի կատարման պարտուք իւրեանց, միանգամայն խօսել յանապազ, մանաւանդ յեկեղեցւոյ, ի հայ-մայրենի լեզու, յորում ոչ յաջողէր Գէորդ Եպ. եւ վշտանայր յոյժ, մինչեւ հարկադրել պատժել զոմանս, որ եւ այս լինէր առիթ դրդումանց եւ դժտութեանց, ցորչափ զժուարին էր հասակաւոր անձանց ողորմեկաց ուսանել զհայախօսութիւն:

Մի միայն էր եկեղեցի Հայոց Պրուսայու եւ յայնժամ թիւ քահանայից տասն: Տունք հայոց էին մի հալար երկերիւր (բաղկացեալ իրր յ2500-3000 հոգւոյ), որք ոչ բաւականանային հոգալ զնիւթական պիտոյից քահանայից ըստ արժանւոյն, իսկ պէտք Եկեղեցւոյ ոչ ներէին պակասեցուցանել զթիւ քահանայից: Վասն որոյ քահանայք ոմանք պարապէին յերկրագործութիւնս, ունէին եւ պահէին զայգիս, զթթենիս, արդեամբք որոց օգտէին: Հովուութիւն եւ արդիւնք պան-

դըրխոց՝ որպէս յիշեցաք վերագոյնս՝ էին սեփականութիւն Առաջնորդի, որ յանձնէր միում ի քահանայից առ ի հովուել զնոսա. ստանայ Առաջնորդ զբաժինս ի գանձանակաց վերաբերելոց ընդհանուր քահանայից, որպէս եւ ի կտակաց: Գէորգ Եպ. յաճախ թողոյր քահանայից զբաժինս իւր, միանգամայն պատուիրէր նոցա վարել ընդ ժողովրդեան խոհեմութեամբ եւ քաղցրութեամբ ի կողոպուտս եւ ի տուրս հարսանեաց, ննջեցելոց եւ այլոց: Պատժէր զորոց լսէր զբողոքս ըստ նուիրաց եւ ըստ կամաւոր տրոց, որ եւ առիթ լինէր երբեմն զժողովութեանց քահանայից: Ըստ մտաւորականին պակասէին քահանայից բարեկրթութիւնք քաղաքավարականք, յորպիսիս էր Գէորգ Եպ. նախանձախնդիր: Արգելոյր նոցա չըջել ի քաղաքի եւ ի մէջ ժողովրդեան՝ առեալ յուսս զվերարկուս իւրեանց փոխանակ ագանելոյ, որպէս առնէին ուսմիկք եւ հասարակ ժողովուրդք: Էին եւ այլ թերութիւնք այնպիսիք, որոց ոչ ներէր, միանգամայն յետ երբեակ իրատուց սաստէր զմըրոստս եւ պատժէր:

Այսպէս ուրեմն յառաջ վարեալ Գէորգ Եպ. ի զինամս իւր եւ ըզհոգս արթնութեամբ շահէր օր ըստ օրէ զսէր եւ զհամակրութիւն ժողովրդեան, թէպէտ ոչ պակասէին եւ հակառակորդք սակաւաթիւք, կուսակիցք Գապաֆեանց, ընդ որոց յաճախ խոթոռէր Գէորգ սակս ազգային խնդրոց, եւ Մատթէոս աղայ Գապաքճեան հետեւէր լինել ի նորոյ ներկայացուցիչ ի կառավարական ժողովս ի դիմաց Հայոց՝ մինչ չարաչար յուզեալ էր յաճախ զժողովութիւնս Գէորգայ եւ ժողովրդեան: Եւ զի Սիմէօն աղայ Տէր-Յակոբեան մեծն զզուեալ հրաժարէր ի յիշեալ պաշտօնէ, կարգեաց Տ. Գէորգ ի տեղի նորա զայլ ոք (Կարապետ աղայ Ամիրայեան), 1 Յունիսի 1849 ամի, յորմէ դրդուեալ էր Մատթէոս յոյժ եւ խարդաւանէր, դաւադրէր եւ զրգըռէր զկուսակիցս իւր ընդդէմ Առաջնորդի:

Յորժամ Գապաքճեան էր ներկայացուցիչ ի կառավարական ժողովոյ, որպէս էր եւ անգամ ազգային վարչական ժողովոյ իշխանապետաց, ջանայր արդիւնաւորել զազդեցիկ դերս յազգային գործս, կապտէր զազգային եկամուտս ինչ, խարդաւանէր ի հոգաբարձութեան աղքատաց եւ Հիւանդանոցի, խանգարէր զարդար բաշխումն արքունական տրոց գլխահարկի հաստատելոյ փոխան խարաֆի ի նրպաստ կուսակցաց իւրոց եւ ի զրկանս ստուարաթիւ ժողովրդեան:

Ուստի սպառեալ էին բարեկամական յորդորք եւ համբերութիւն Գէորգայ, եւ հարկեցաւ հուսկ ուրեմն չէզոքացուցանել զԳապաքճեան և յայլ գործս և ի խնդիրս, ոչ մոռացեալ յաւէտ փշրել և ըլխարդաւանութիւնս առնն ճարտարի եւ լեզուանոյ:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

ՅԱՂԱԳՍ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆՑ ԳԵՈՐԳԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՍ.

Ըստ նորոգ կարգադրութեանց եւ օրինաց Օսմ. Պետութեան համաձայն հրովարտակի Կիւլիանէի բացարձակ հրամանաւ լուսամիտ եւ հպատակասէր Սուլթան Մէճիտ կայսեր Թուրքիոյ հաստատեալ էր յիւրաքանչիւր նահանգս կառավարական ժողով կեդրոնական ընդ նախագահութեամբ կուսակալ փաշայի, եւ վարէր զընդարձակ իրաւունս ըստ վարչականին, ըստ տնտեսականին, ըստ դատականին եւ ըստ այլոց խնդրոց բազմապիսեաց:

Էին ի նմա ներկայացուցիչք իւրաքանչիւր ազգաց հպատակաց, թէպէտ ստուարաթիւ մեծամասնութիւն անդամոց ժողովոյ բաղկանայր ի Մահմէտականաց, ունելով զայլ եւ այլ դերս պաշտօնականս այլ եւ այլ անուամբք:

Առաջնորդք եւ ազգապետք հպատակ ազգաց էին բնական անդամք ի ժողովի անդ ըստ նորոգ օրինաց պետութեան, առանց ստանալոյ զուճիկ ինչ եւ զծախս ի գանձարանէ պետութեան:

Ըստ այսմ կանոնի եւ կարգադրութեան՝ ուրեմն ստանձնեալ էր Գէորգ Եպ. եւ վարէր զանդամակցութիւն նահանգային ժողովոյ (վիլայէթ խտարէիսի մէճլիսի), իրրեւ զԱռաջնորդ Հայոց, եւ պաշտպանէր զՀաս Հայոց ոչ միայն վիճակի իւրոյ, այլ եւ ընդարձակագոյն համայն նահանգին, յորում էին վիճակք Կուտիքնայու, Նիկիոմիտայ, Պանորմայու եւ նման ինչ յԱնկիւրիոյ եւ ի Զմիւռնիոյ ըստ ժամանակին:

Պահէր Գէորգ եւ զսիրալիր յարարերութիւնս ընդ կուսակալ փաշայից եւ ընդ Օսմանեան աւագանւոյ, որպէս նաեւ ընդ այլոց ազգաց եւ Ազգապետացն մանաւանդ ընդ Յունաց եւ Հրէից:

Եւ ի կարեւոր դէպս համարձակութեամբ իմն պարզէր Տ. Գէորգ զիւր կարծիս առ նոսա եւ ի ժողովս: Առանց խորութեան պաշտպանէր եւ զՕսմանցիս եւ զՅոյնս, զՀրեայս եւ զայլս, ուստի սիրելի զանձն կացոյց բազմաց օտարաց: Սիրէին յոյժ եւ կուսակալք զսա, եւ ախորժ իմն հաճութեամբ ունկնդրէին խորհրդոց եւ կարծեաց սորա:

Յաւուր միում առթիւ իւրք յուզէր ժողովն կառավարական զխընդիր ինչ վարչական ընդդէմ ոմանց պաշտօնէից եւ վիճաբանէր: Կուսակալն Նամըզ փաշայ՝ այր զինուորական, արթուն, ժիր եւ խիստ՝ մնայր եւ եթ եւ ունկնդրէր: Տեսեալ Գէորգայ զաչառութիւն ժողովականաց, որ պայմանեալ միացեալ էին կանխաւ, եւ ոչ զօգուտ ժո-

դովրդեան կամ պետութեան պաշտպանէին, ետ զհակառակ կարծիս եւ յամառեցաւ: Յորմէ զայրացեալ միոյ անդամոյ մահմէտականի քէօր (միականի) շէյխ կոչելոյ, անարգէ զԳէորգ եւ զՀայս՝ ասելով. երմէնի ինատը թուքտու եւ երմէնի ինատը իւքէմիշ (կալաւ հայկական յամառութիւն): Ընդ որ զայրացեալ Գէորգայ կշոյ նմա զյանդիմանութիւն արժանաւոր, մինչեւ փութացաւ միջամտել կուսակալ փաշայն եւ յանդիմանութեամբ եւ անարգանօք արտաքսէ ըզ-չէյխն ի ժողովոյ:

Յաւուր միում յուղէ զխնդիր վկայութեանց որ առաջի դատարանաց (չէրի) եւ ալլոց, մինչ մերժէին ցայն վայր զվկայութիւնս ոչմահմէտականաց, յորմէ օգտէին անարդար թուրքք, դատաւորք եւ վճռատուք (գաղը, միւֆթիւ), օրինագէտք եւ անձինք չահամուր: Յետ բազում վիճարանութեանց ի կառավարական ժողովի, ասէ, եթէ «իրաւացի էր երբեմն մահմէտականաց լսել զվկայութիւնս մահմէտականաց եւ եթ, որք ըստ հաւատոց իւրեանց ոչ ներէին անձանց խօսել զսուտ, զբարտեղ զայլ ոք, առնել զվկայութիւնս ստապատիրս, զորպիսի օրէնս ունիմք եւ մեր քրիստոնեայք եւ վարէակ յաճախ, զիտացեալ զի քրիստոնեայք ատել ատեն զսուտ վկայութիւնս, սակայն արդ զիտեմք հաւաստեալ զհակառակ արդիւնս յերկուս կողմանս միանգամայն եւ ի մի բան. կարէ՞ք դուք ապացուցանել, զի զարդիս մահմէտականք ոչ տան հանապաղ զվարձեալ վկայութիւնս սուտս, մինչ ես կարեմ ցուցանել զբազում օրինակս ի պաշտպանութիւն առարկութեանց իմոց եւ յապացուցութիւնս»: Ընդ որ պապանձեալ ժողովականաց՝ տան միահամուռ իրաւունս եւ հաստատեն զառաջարկութիւնն Գէորգայ, յորմէ օգտին եւ ալլ քրիստոնեայք եւ հպատակք:

Թողցուք զայլեւայլ խնդիրս թաղականս, շինականս, դատականոնս եւ ջրայինս, որք ստուարացուցանեն զկենսագրութիւնս զայս. յիշեսցուք զոմանս ի կարեւորաց միայն, որք պարզեն զխնդիրս իրաւաբանականս եւ զկենցաղագէտ ընդունակութիւնս սորա ընդ վարչական հմտութեան:

Զերբակային զոմանս հայս ի գիւղօրէից Նիկոմիտայ՝ ամբաստանեալ, իբր զի տան պաշարս աւաղակաց, եւ թէ գողակից եւ կամ գողօնաթաքոյց իցեն: Ուր ուրեք ներկայացուցանեն զայս դատ կեդրոնական կառավարական ժողովոյ:

Գէորգ Եպ. յետ ունկնդրելոյ վիճարանութեանց անդամակցացս համաձայն սովորութեան իւրում, յորժամ կամէին տալ զվճիռ, փութաց պարզել զկարծիս իւր: Նախ պախարակէ զգոյս, զգողութիւնս ընդ գողօնաթաքոյցս եւ ընդ պաշարատուս: Ապա առարկէ, զի ի դըժ-

ուարանալ կռաւարութեան ձերբակալել զգողս եւ զաւազակս, յորժամ պնդեալ են զհետ նոցա խումբ խումբ ոստիկանք եւ պահակք ընդ շինականաց ի բազմաց հետէ, զի՞նչ պարտեն առնել ջաղացական եւ ընկերք որ զուրկ գտանին ի զինուոց եւ ի զինավարժութեանց, պարսպեն զցայլ եւ զցերեկ ի ջրաղացս՝ հեռու ի բնակարանաց եւ իրր մեծակեացս, վտանգ կրկնակի ծանրանայ ի վերայ նոցա, ի միոյ կողմանէ երկնչին ի կռաւարութենէ, որ ունի զօրէնս, սիրէ զարդարութիւն, հետեւի ճշմարտութեան, եւ ի միւսմէ՝ զողան յաւազակաց, որ ոչ ունին զօրէնս կանոնաւորս, զէնք եւ քմահաճոյք իւրեանց պարունակեն զարդարութիւն եւ զճշմարտութիւն. ոչ մոռացուք եւ զնոսս, որք երբեմն ազգեցին կռաւարութեան զյարաբերութիւնս եւ զպահանջս աւազակաց՝ խնդրեալ եւ զպաշտպանութիւն, եւ ապա հարուածեցան չարաչար եւ զրկեցան ի կենաց ընդ ընտանեաց իւրեանց եւ ընդ անմեղ անձանց, եւ կռաւարութիւն փոխանակեաց զոհից կամ պարագայիցն եւ զոչինչ։ Ապա ուրեմն զի՞նչ պարտէին առնել եւ սոքա յորժամ աւազակք պահանջէին ի սոցանէ զպաշար կերակրոյ, տալին պահել զգողօնս, եւ զի զործ սոցա էին եւ հանապաղ ի բացօթեայ դաշտս եւ ի ճանապարհս, զի՞արդ պարտէին առնել, մերժել զքմահաճոյս աւազակաց, եւ գալ ապաստան լինել քաղաքաց, եւ յայնժամ ո՞ հողայր զպիտոյից նոցա եւ ընտանեացն, ունի՞ր կռաւարութիւն ըստ այսոցիկ զկարեւոր օրէնս եւ զհրահանգս յապահովութիւն այսպիսեաց բաց ի լակոնական կանոնաց եւ օրինաց վերաբերելոց գողոց, աւազակաց, զողօնաթաքուցից եւ այլն։

Յետ որոյ խորհրդակցեալ վարչական ժողովոյ ի նորոյ, արձառկեն անպարտ զձերբակալեալս եւ զբանտարկեալս, զորոց ակնարկեցաք վերագոյն։

Դարձեալ յաւուրս կռասկայութեան հոգակաւոր Նամրզ փաշայի վերոյիշելոյ, յետ մեծի երկրաշարժի Պրուսայու (1854-55թ.), զորմէ ունիմք գրել ի կարգին, կործանեալ կամուրջ Աէք-Պաշի անուանելոյ, ի վեր քան զԸրկանտը կամուրջն կամարակապ, դժուարութիւն մեծ էր ժողովրդեան, մանաւանդ Հայոց, անցանել յայսկիւսէ յայնկոյս (յաջակոյսէ ի ձախակողմն, նոյնպէս ի հակառակն) ձորոյ Ափօֆտէրէի եւ երթեւեկել ի շուկայն մեծ, զայ ձախակոյսեան Հայոց ի վարժարանս եւ ի Ս. Եկեղեցի։ Եւ երկարէին ճանապարհք առ ի անցանել ի կամրջէն Ըրկանտոյ, որոյ ճանապարհածածք կամարն եւ եթ խոնարհեալ ոչնչացեալ էր, կամ ի կրկին կամրջոց Մաֆսէմի (Մահզէնի) - ջրամբարի, որ եւ հաստատեալ կայ անդ ի հին ժամանակաց հետէ առ ի ամբարել զվտանգաւոր եւ զկործանարար սնի

ջուր) : Վասն որոյ առաջարկէ Գէորգ Եպ. կառավարական ժողովոյ վերաշինել զկործանեալ կամուրջ Սէթ-Պաշի :

Յետ երկար խորհրդակցութեանց յաղաքս դրամական անձկութեանց քաղաքի եւ վարչութեան յերեսաց այլեւ այլ ձախորդութեանց խուժելոց՝ երկրաշարժի, հրկիզութեան, խանգարմանց այդեաց եւ որթատնկից եւ այլոց եւ այլոց, որոշեն վերականգնել զկամուրջը, հաստատեալ առնուլ զհնգալիս փարայս յանցորդաց յերկուց կողմանց մինչեւ վճարեսցեն պարտք վերաշինութեան : Յայնժամ առարկէ Տ. Գէորգ Եպ., եթէ դժուարութիւն մեծ լիցի մանաւանդ աղքատաց, որք զնոյ առնեն ի շուկայէ զկարեւոր պէտս իւրեանց օրականս եւ զհաց, եւ առ ի գնել զօխայ զհաց ի մերձաւորագոյն շուկայէ Սէթ-Պաշույ, որ արժէ 30-40 փարայ, եւ գնեսցեն տասն փարայի միայն, պարտին վճարել յերթեւեկելս իւրեանց ընդ կամուրջ զհնգական փարայս՝ երկիցս, մինչ դժուարութեամբ իմն դտանեն դտան փարայ ի գին քառորդ կամ կիսոյ մասի հօխանց հացի, զիւրդ վճարեսցեն դտուրս կամրջոյ. եւ եթէ սեփական պարտք քաղաքի կամ քաղաքային վարչութեան են վերաշինել զկամուրջը : Եւ այսպիսի առարկութեամբք աղղէ ժողովոյն եւ տայ փոխել զորոշումն իւր : Եւ արդարեւ վերականգնեցաւ կամուրջ Սէթ-Պաշույ յարդեանց քաղաքին (ի 1855-6 թուականս), ի ձեռն Հայազգի ճարտարապետի Սարգիս անուամբ եւ հայազգի արհեստաւորաց :

Ըստ այսոցիկ վայելէր Գէորգ զաղղեցիկ դիրս ի ժողովս, եւ զհամակրութիւնս եւ զսէր յօտարազգիս, մանաւանդ Յոյնք եւ թեմակալ Եպիսկոպոս նոցա եւ Քահանայապետն Հրէից եւ Հրեայք ապաւինէին պաշտպանութեան Գէորգայ ի ծանրակշիւ դործս իւրեանց ազգայինս :

Ոչ էր հեռի (իբր10-15 վայրկեաէ հետիոտն) Սէրայ անուն պաշտօնատունն կառավարական յԱռաջնորդարանէ Հայոց, յայնկոյս՝ ի ձախակողմն Կէօֆ-տէրէի, եւ միանգամայն եւ եթ յեօթնեկի մասնակցէր ժողովոյ՝ բաց ի կարեւոր խնդրոց, երթեւեկելով երիվարաւ եւ պատուով, ուղեկցութեամբ քահանայից երկուց, որոց մին տանէր յառաջոյ զցուպ Առաջնորդ - Եպիսկոպոսի բարձրացուցեալ ի ձեռս, երկուց համազգեստեալ ժամակոչաց իրբեւ բարապանաց եւ ազգային մըքաւարի Հայոց (ըստ տեղւոյն քէհեա կոչեալ) : Ի պաշտօնական եւ ի տօնական այցելութիւնս ուղեկցէին եւ ոմանք յիշխանաց եւ յերեւելեաց, եւ փոխանորդ - յարդապետ նստեալ ի ձիս (եւ ի վերջին ամս կառօք) : Ոչ միջամտէր սա պաշտպանութեան անձանց եւ գործոց իրաւամբք դատապարտելեաց, միանգամայն զգուշանայր յոյժ ի դրամական եւ տասանորդական գործս եւ ի կապալառութիւնս : Սիրէր